

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ג'

זמן

עורכים:
גיא ד' שטיבל
עידו קוך
אבנר אקר
אמיר גורזלזני
יותם ספר
עמית שדמן
שלומה דן-גור

במרכז

קובץ מחקרים
כרך ג'

מחקרי הכנס השנתי "במרכז" השלישי
פרי שיתוף פעולה בין מרחב מרכז של רשות העתיקות, החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום
והמכון לארכיאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר של אוניברסיטת תל אביב, והמכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת
בר-אילן, שהתקיים ב-9 יוני, 2022 באוניברסיטת בר-אילן

כריכה: פסל יאנוס, גן הקיץ, סנט פטרסבורג (istock)

מנהלת מחלקת פרסומים: ציפי קופר-בלאו
עוזר מנהלת מחלקת פרסומים: דניאל קליימן
עיצוב גרפי: אילת גזית

© המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, רשות העתיקות ואוניברסיטת בר-אילן, תשפ"ג

מסת"ב 8-071-266-965-978
הודפס בישראל תשפ"ג

במרכז

קובץ מחקרים

כרך ג'

זמן

עורכים:

גיא ד' שטיבל, עידו קוק, אבנר אקה, אמיר גורזלזני,
יותם טפר, עמית שדמן ושלומה דן-גור

אמרי וקלייר יאס פרסומים בארכאולוגיה
המכון לארכאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

רשימת מחברים ועורכים

גולן, דור
רשות העתיקות
dorg@israntique.org.il

גורזלזני, אמיר
רשות העתיקות
amir@israntique.org.il

גורין-רוזן, יעל
רשות העתיקות
gorin@israntique.org.il

גנדלמן, פטר
רשות העתיקות
petergen@israntique.org.il

דן-גור, שלומה
רשות העתיקות
salomec@israntique.org.il

הדד, אלי
רשות העתיקות
haddad@israntique.org.il

ואן דן ברינק, אדווין
רשות העתיקות
edwincmvandenbrink@gmail.com

זליגמן, יוחנן (ג'ון)
רשות העתיקות
jon@israntique.org.il

טל, גלית
רשות העתיקות
galitta@israntique.org.il

ש' שנדלה, אברהם
רשות העתיקות
avrohomt@israntique.org.il

אנקה, יעקב
אוניברסיטת אריאל ומו"פ מזרח
kobia@ariel.ac.il

אקה, אבנר
אוניברסיטת בר-אילן
avner22@hotmail.com

אקרמן, אורן
אוניברסיטת אריאל
orenac@ariel.ac.il

אשר, יותם
רשות העתיקות
yotama@israntique.org.il

בוארטו, אליזבטה
מכון ויצמן
elisabetta.boaretto@weizmann.ac.il

בן-דב, יונתן
אוניברסיטת תל אביב
jonbendov@tauex.tau.ac.il

בן-מלך, ניצן
אוניברסיטת תל אביב
nitsanbm@gmail.com

בקסטון, ברידג'ט
אוניברסיטת רוד איילנד
babuxton@uri.edu

ברילובסקי-רוכסר, לנה
רשות העתיקות
lenab@israntique.org.il

גדות, יובל
אוניברסיטת תל אביב
gadot@tauex.tau.ac.il

קירזנר, דן
רשות העתיקות
dankir@israntique.org.il

קריספין, שחר
רשות העתיקות
shahark@israntique.org.il

ראוכברגר, ליאור
רשות העתיקות
liorra@israntique.org.il

רגב, יוהנה
מכון ויצמן
johanna.regev@gmail.com

רגב, ליאור
מכון ויצמן
Lior.Regev@weizmann.ac.il

רוט, הלנה
אוניברסיטת תל אביב
helenaroth@mail.tau.ac.il

רוסקין, יואל
אוניברסיטת בר אילן
joel.roskin@biu.ac.il

שדמן, עמית
רשות העתיקות
shadman@israntique.org.il

שטיבל, גיא ד'
אוניברסיטת תל אביב
guystiebel@tauex.tau.ac.il

שרביט, יעקב
רשות העתיקות
koby@israntique.org.il

תלמי, לימור
רשות העתיקות
talmi@israntique.org.il

טפר, יותם
רשות העתיקות
yotam@israntique.org.il

טקסל, איתמר
רשות העתיקות
itamart@israntique.org.il

יקואל, אריולה
רשות העתיקות
eriola@israntique.org.il

לוי, איתן
אוניברסיטת ברן
eythan.levy@gmail.com

מינץ, יבגניה
מכון ויצמן
eugenia.mintz@weizmann.ac.il

מסארווה, דוראר
רשות העתיקות
dorar@israntique.org.il

נגורסקי, אלה
רשות העתיקות
alla@israntique.org.il

נדב-זיו, ליאת
רשות העתיקות
nadavziv@israntique.org.il

עד, עוזי
רשות העתיקות
ad@israntique.org.il

עוזיאל, ג'ו
רשות העתיקות
joshepu@israntique.org.il

קוך, עידו
אוניברסיטת תל אביב
idokoch@tauex.tau.ac.il

קושניר, אורי
המכללה האקדמית להנדסה ע"ש סמי שמעון
uriku@ac.sce.ac.il

תוכן עניינים

v*, v רשימת מחברים

ix*, ix פתח דבר

- 1 תובנות אודות התרומה של תיארוך רדיומטרי לשחזור עברה של ירושלים: מבט מהישוב של תקופת הברונזה הקדומה
יוהנה רגב, ג'ו עוזיאל, יובל גדות, הלנה רוט, יבגניה מינץ, ליאור רגב
ואליזבטה בוארטו
1*
- 2 שעון החול: תיארוך סדימנטים ארכאולוגיים בשיטת ה-OSL
ניצן בן-מלך
1
- 3 מודל חישובי לכרונולוגיה מוחלטת בארכאולוגיה
איתן לוי
17*
- 4 סודם של הפירים מהתקופה הכלקוליתית – תובנות משיטת הלומיניסנציה הניידת (POSL): אתר ניסים אלוני 2, תל אביב
אורן אקרמן, אריולה יקואל, אדווין ואן דן ברינק, יעקב אנקה,
יותם אשר ויואל רסקין
21
- 5 מאפיינים גאולוגיים וגאוכימיים, וגילי השקעה יחסיים בעזרת מדידות לומינסנציה של חול קווארצי-קלצי המסייעים לניתוח אתר קבורה הלניסטי ברחוב שערי ניקנור, יפו
יואל רסקין, ליאור ראוכברגר, גלית טל ויותם אשר
39
- 6 "יבנה ושדותיה": עדויות ארכאולוגיות לזמן שעמד מלכת?
אלי הדד, ליאת נדב-זיו ויוחנן (ג'ון) זליגמן
51

79	7	“ההולכים בחושך ראו אור גדול”: מערת כפר ברא בין התקופה הניאוליתית לברונזה הקדומה אברהם ש' טנדלר, לנה בריילובסקי-רוכסר ושחר קריספין
101	8	תל יחם: שרידי ישוב מבוצר מתקופת הברונזה התיכונה, מתקופת הברונזה המאוחרת, ומתקופת הברזל בצפון השרון דור גולן ודוראר מסארווה
115	9	תל קטרה לאור חפירות הצלה: סקירה ראשונית אלה נגורסקי ואיתמר טקסל
129	10	לוחות שנה משרדיים מיהודה בתקופת הברזל השנה הסכמטית של 360 יום יונתן בן-דב
155	11	בור ללא תחתית: עדות לישוב ולתעשיית זכוכית בשלהי התקופה הרומית באם אל-זינאת יעל גורין-רוזן, לימור תלמי ודן קירזנר
35*	12	בין קיסריה מריטימה לקיסריה: העיר בין 640/641 ל-750 לסה"נ פטר גנדלמן ועוזי עד
183	13	קיסריה מבניה להרס: ממצאים חדשים מעונות חפירה וסקר 2015–2022 יעקב שרביט, ברידג'ט בקסטון ואורי קושניר
67*, 207		תקצירים

תל יחם: שרידי ישוב מבוצר מתקופת הברונזה התיכונה, מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל בצפון השרון

דור גולן ודוראר מסארווה

הקדמה

תל יחם שבכפר ימה שוכן בצפון-מזרח השרון; ממערב לכפר משתרע עמק חפר, וממזרח הגבעות של צפון השומרון (איור 1). הכפר, וכך גם האתר הקדום, שוכנים על דרך הים בדומה לאתרים נוספים בצפון השרון. הסביבה מתאפיינת במחשופי סלע קירטון, מדרום לתל ממזרח ומצפון. ממערב לתל מצויות אדמות טרה רוסה האופייניות לאזור זה שלרגלי הרי השומרון.

התל של כפר ימה זוהה זה מכבר עם יחם הנזכרת במקורות מצריים המתארים מסעות צבאיים (אהרונ תשכ"ג: 136, 143, 146, 268). שניים מהמסעות נערכו בימי השושלת הי"ח: הראשון הוא מסעו המפורסם של תחותמס השלישי (ראשית המאה ה-15 לפסה"נ) שכוון נגד ברית המלכים שהתכנסו בסביבת מגידו. על פי התיאור, המסע הגיע לעזה ומשם המשיך צפונה לאזור השרון ויחם. הדרך מעזה ליחם משתרעת על פני 115 ק"מ והיא ארכה 11 יום. החנייה ביחם ארכה לפחות יומיים למטרות תכנון הדרך והתייעצויות (רדפורד 2003: 22, 202). ההתייעצויות עסקו בשאלה באיזו דרך לעלות לכיוון מגידו: הדרך הדרום-מזרחית, דרך תענך, הדרך הצפונית, דרך ואדי מילכ (מילח/מילק) או הדרך המרכזית היא דרך ואדי ערה שנבחרה בסופו של דבר (רייני ונוטלי 2006: 65–66).

איור 1: מפת איתור

אזכור נוסף של יחם מופיע בתיאור מסעו של אמנחותפ השני (בנו של תחותמס השלישי), במחצית השנייה של המאה ה-15 לפסה"נ, שכוון כנגד התמרדויות בכנען וסוריה ועלה גם הוא לשרון בדרך הים וחנה ביחם (אהרוני 1995: 34; רייני ונטלי 2006: 71). האזכור השלישי הוא מתיאור מסעו של שושנק א'/שישק, מייסד השושלת ה-22 במצרים, במחצית השנייה של המאה ה-10 לפסה"נ. שישק כיוון את המסע כנגד יהודה וישראל. מסע זה המשיך מעזה לנגב וליהודה, ולאחר האירועים

ביהודה המשיך צפונה אל הרי השומרון, משם אל בקעת הירדן, אל עמק בית שאן ועמק יזרעאל. לאחר מכן פנה דרומה דרך אתרי צפון השרון כמו ערונה (ואדי ערה), בורים (חורבת בורין), גת, יחם ושכה (חורבת שוויכת א-ראס) (אהרוני 1995: 81; רייני ונוטלי 2006: 170–171).

בתצלום אוויר משנות ה-40 של המאה הקודמת (איור 2) נראה הכפר ימה בראשית התפתחותו כשעדיין ניתן לראות בבירור את התל עם אזור גבוה בצד הצפוני ובצד המערבי, כשהמורדות המזרחיים מתונים יותר וצמודים לדרך הקיימת על תוואי דרך הים. בתצלום אוויר מזמן החפירה ניתן לראות שהתל מכוסה ברובו בבתי הכפר ועדיין נשמרה צורת תל מוגבה.

על התל נערכו בעבר מספר חפירות מצומצמות שחשפו שרידי ישובים למן תקופת הברונזה התיכונה ועד התקופה העות'מנית (מוקארי וגל 2002; מסארווה 2013; 2017). במחשופי הסלע שמצפון וממזרח לתל נחפרו בעבר מתקנים בעיקר מהתקופות הרומית והביזנטית הכוללים גתות, בתי בד וקברים (בירמן ווינברגר תשנ"ח; ארבל תשנ"ט; מסארווה תשס"ח). החפירה העומדת במרכז מאמר זה נערכה בשנת 2021 מטעם רשות העתיקות ובמסגרתה נחפרו 15 ריבועים המשתרעים ברצועה בכיוון כללי

איור 2: מבט לדרום; מימין: תצלום אוויר מימי החפירה בו מתוחם התל בצבע אדום (צילום: אלכס ויגמן, רשות העתיקות)

איור 3: תצלום אוויר של החפירה בו מסומנות שכבות האתר, מבט למזרח (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

צפון–דרום (איור 3).¹ במהלך החפירה נחשפו שרידיהן של ארבע שכבות ישוב: שתי שכבות של ישוב מבוצר מתקופת הברונזה התכונה 2ב', שכבה מתקופת הברונזה המאוחרת שהמשיכה לתקופת הברזל 1, ושכבה מתקופת הברזל א2'.

1 בין החודשים יולי–אוגוסט 2021, נערכה חפירת הצלה בחלקו הצפון-מזרחי של כפר ימה לקראת הנחת קו ביוב. החפירה מטעם רשות העתיקות ובמימון תאגיד המים זמר נוהלה בידי ד' גולן ובסיוע ד' מסארווה (ניהול שטח). תודתנו נתונה ל' עמרני וז' לוטן (מנהלה), ר' מישייב וש' עמנואלוב (מדידות ושרטוטים), א' פרץ, ד' גזית וא' יוגמן (צילומים ורחפן), י' שמידוב, ע' יוניש וא' אלג'ם (מודלים ופוטוגרמטריה), י' נגר (אנתרופולוג), ר' רם וח' המר (סקר חללים תת-קרקעיים), ש' קריספין וע' דרורי (מג"מ), י' טפר (ארכאולוג מנחה וייעוץ), ח' טורגה וא' ינאי (יעוץ קרמי). כמו כן סייעו ע' עזב (ארכאולוג מחוז מרכז), א' גליק (ארכאולוג נפה), ע' שדמן (ארכאולוג מרחב מרכז), ע' קינן (טרם בטיחות), א' אורן (נאמן בטיחות מרחבי), ע' רוטשטיין (היחידה למניעת שוד עתיקות), צ' גרינהוט ור' בארי (ייעוץ) ומ' ויזל. תודה לג' זיידאן (זיידאן הנדסה בע"מ) על אספקת מים, סיוע עם כלים מכניים ואישור השימוש בשטח שבבעלותו לטובת מחנה החפירה.

החפירה

כאמור במהלך שנת 2021 נחפרו בתל יחם ארבע שכבות עם מספר מפלסים (איור 3). להלן תיאורן מהקדומה למאוחרת.

שכבה IV: תקופת הברונזה התיכונה ב'

נציין שבתחומי הישוב החפירה לא הגיעה לסלע האם וזוהי השכבה הקדומה שנמצאה עד כה (יחד עם זאת בחפירה מחוץ ליישוב ולרגלי החומה נמצא סלע האם). ברוב הריבועים החפירה לא הגיעה לשכבה זו. הממצא הבולט מתקופה זו הנו חומה המקיפה את הישוב שנחשפה בקצה הצפוני של שטח החפירה. החומה נחשפה לאורך של כ-19 מ' בכיוון צפון-מערב-דרום-מזרח, רוחבה 3.6 מ' והיא השתמרה לגובה של כ-2.7 מ'. היא בנויה משני קירות מקבילים עם מילוי ביניהם, ויסודותיה בנויים מבלדרים גדולים שהונחו על הסלע הטבעי. נחשפו שתי נקודות הניגשות אל החומה משכבה זו הכוללות

איור 4: תצלום של החומה וקיר 242 משכבה IV, המחסנים משכבה III, והסוללה הניגשת אל החומה; מדרום נראים מבנה וממגורה מתקופת הברזל א2; מבט לצפון-מזרח (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

את קיר 242 (איור 4) ושכבת מילוי מתחת למחסנים של שכבה III. אופי הבניה של ביצורים עם אבנים גדולות מאוד בתקופת הברונזה התיכונה 2 אופייני לאזור ההר וראה אתרים דוגמת שילה (פינקלשטיין, בונימוביץ' ולדרמן 1993: אורים 3.4, 4.10, 4.12). בחלק הדרומי של החפירה נחשף בשכבה זו קטע מרצפה. כמו כן התגלו שלושה חללים תת-קרקעיים שיתכן וחלקם מתוארכים לשלב זה (וראו להלן).

שכבה III: תקופת הברונזה התיכונה 2'

בשכבה זו נחשפו שרידים המעידים על בנייה מאסיבית בישוב הבאה לידי ביטוי בכל ריבועי החפירה. השכבה כוללת לפחות שלושה מפלסים ונעשה בה שימוש נרחב בחומה משכבה IV. אל החומה ניגשים ארבעה חדרים מדרום ששימשו כמחסנים, כעדות המספר הרב של קנקנים שנמצאו בהם (איור 4). במחסן 1 נמצאו באתרם 15 קנקנים השעונים על הקירות ההיקפיים בהשתמרות מעולה, שקועים ברצפת עפר מהודק.² במחסן 2 נמצאו גם כן שברים רבים של קנקנים. מחסן 3 נפגע מתוספות וחדירות מתקופת הברזל והתקופה הביזנטית. במחסן 4 נמצאו מספר קנקנים מרוסקים במצב השתמרות גרוע על הרצפה. אזור החומה והמחסנים נמצא מכוסה במפולות ונראה שהישוב עבר חורבן בסופה של התקופה, אם כי החורבן בא לידי ביטוי בעיקר באזור זה ולא אובחן בחלקים אחרים בישוב.

אל החומה ניגשת מצפון סוללה המשופעת לכיוון צפון (איור 4). הסוללה חתמה שני פתחים של חללים תת-קרקעיים ששימשו ככל הנראה כמערכת אספקת מים – לכן, מבחינה סטרטיגרפית, דומה שהסוללה מאוחרת להם, אך יתכן שמדובר בשלבים אדריכליים בני אותה התקופה. הסוללה כוללת 11 שכבות שונות של עפר, אבנים, סלע כתוש וכתות. נראה שפני הסלע יושרו לפני בניית הסוללה באמצעות שפיכת עפר חום, ולאחר מכן נבנה יסוד הסוללה באמצעות שכבת אבנים קטנות ובינוניות. החרסים שנמצאו לרגלי החומה ובתחתית הסוללה תוארכו לתקופת הברונזה התיכונה 2', אך אנו תקווה שדגימות ה-OSL שנלקחו במהלך החפירה יספקו תיארוך מדויק עוד יותר לשכבות הסוללה.

מדרום לאזור החומה וחדרי האחסון נחשפו מספר קטעי חדרים של מבני מגורים, שלחלקם מספר מפלסי רצפות, ולעתים ניצב קנקן לצד הקיר. שכבה III כללה ממצא קרמי רב שכלל קנקנים וכלי בית דוגמת סירי בישול וקערות, וכן אבני שחיקה ומשקולות נול.

2 תכולת הקנקנים תתברר בבדיקת שיירים (residue analysis) מתוכננת בעתיד.

איור 5: מתקן עגול משכבה II הבנוי על קיר משכבה III; מעל המתקן בנוי קיר משכבה I; מבט למערב (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

שכבה II: תקופת הברונזה המאוחרת 1–2 ותקופת הברזל 1

השכבה מתאפיינת בירידה בהיקף הבניה ביחס לשכבה III, בבנייה דלה ולעתים ניכר שימוש חוזר במבנים מהשכבה הקודמת, תוך כדי הגבהת רצפות ולעתים תוספת קיר. נחשפו מעט קטעי קירות שחלקם פגועים מאוד מהפעילות של שכבה I, וכן שני מתקנים עגולים (איור 5).

מפלסי הברונזה המאוחרת כוללים מעט שרידים מתקופת הברונזה המאוחרת 1 ושרידים רבים יותר מתקופת הברונזה המאוחרת 2. בנקודות בהן זוהתה פעילות מתקופת הברונזה המאוחרת מופיעה לעתים גם קרמיקה מתקופת הברזל 1. עובדה זו מרמזת על אפשרות של המשכיות בין התקופות.

איור 6: מבנה מתקופת הברזל 2א', מבט למערב (צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות)

שכבה 1: תקופת הברזל 2א'

נראה שהישוב הוקם מחדש בשכבה 1 וזוהו בה שני שלבים (איור 4). בשכבה זו נראית בנייה מסיבית בכל שטחי החפירה שחלקה נפגע מפעילות מאוחרת בשל קרבתה לפני השטח. נחשפו שרידי קירות של מבנים, רצפות אבן, מתקנים עגולים ובורות. בחלק העליון של החומה מתקופת הברונזה התיכונה ניכרת פעילות מתקופת הברזל הכוללת שני מתקנים שאפשר ושימשו כממגורות וממצא קרמי רב. מדרום לאזור החומה נחפרו מבנה וממגורה בהם זוהו, שני שלבים של השכבה (איור 6). בקצה הדרומי של החפירה נחשף מבנה מאסיבי בעל שני שלבי בנייה שחדר עמוק לשכבות קדומות יותר. בתוך המבנה נמצא מתקן עגול ומדופן שיתכן ששימש כבאר ושחפירתו לא הושלמה. קירותיו של המבנה השתמרו לגובה של חמישה נדבכים; סך כ-1 מ'. בנוסף נחפרו עוד מספר מבנים ומתקנים בני התקופה. ממצא התרבות החומרית מתקופה זו היה רב וכלל לצד כמויות גדולות של כלי חרס, גם חותם גליל וצלמיות. בנוסף נמצאו חרסים המעידים על המשכיות הישוב לתקופת הברזל 2ב'.

איור 7: חלל מס' 1, מבט לצפון-מערב (צילום: רותם רם וחגי המר, רשות העתיקות)

שלושה חללים תת-קרקעיים

שלושת החללים האמורים לא נחפרו אלא תועדו באופן חלקי (איור 3) ותיארוכם איננו ודאי. חללים 1 ו-2 ממוקמים בחלקם מתחת למבנה החומה. הפתחים לשני החללים האלה נמצאו חסומים עם אבן גדולה ושניהם היו מכוסים בידי הסוללה הניגשת לחומה (וראו לעיל). חלל 1 נמצא כמאגר מים חצוב. למאגר פתח כניסה אנכי מדופן באבנים גדולות היורד לעומק 1.5 מ' ולאחר מכן הופיע גרם מדרגות חצובות צר היורד בצורה תלולה ממזרח למערב. המדרגות התרחבו בחלק התחתון של המתקן, והגיעו לחלל עגול חצוב שבתחתיתו מפלס מים (איור 7). הפתח של חלל 2 נמצא מספר מטרים ממזרח לפתח של חלל 1 אך לא הוכח קשר או חיבור ביניהם. יתכן שגם חלל זה קשור למערכת אספקת המים. נציון שעקב שיקולי בטיחות חלל זה לא תועד.

חלל 3 ממוקם בחדר מדרום לחומה וכולל פיר מלבני היורד לעומק 4 מ' ונפתח לחלל חצוב בעל שלושה מעברים סתומים. נראה שאחד המעברים סתום עם אבן גדולה. תיארוך חציבתו לא ידוע. בתחתיתו ובסמוך לפתח נמצאו שפכים מהתקופה הביזנטית

הכוללים נרות וכן קנקן אנטייליה שאפשר והוא מעיד על השימוש האחרון של החלל כבור מים. שימוש זה מרמז על השימוש המקורי שניתן בזהירות לקושרו למערכת אספקת מים. עלתה השערה שחלל זה היווה במקורו פתח המתחבר למפעל המים בחלל 1 מתוך הישוב, ויתכן שכל החללים הללו קשורים למערכת אספקת מים אחת. נראה שעם יצירת חיבור למערכת אספקת המים מתוך הישוב באמצעות פתח מס' 3, הפתחים הזמניים של חלל 1 ואולי גם 2 נסתמו ומעליהם נשפכה הסוללה הניגשת אל החומה. דומה שהפעילות מהתקופה הביזנטית התרכזה בחלל 3 ששימש בתקופה זו כבור מים, אף שלא זוהתה בחפירה שכבה מתקופה זו.

סיכום

בחפירות תל יחם התגלו ארבע שכבות ארכאולוגיות הכוללות מספר מפלסים. ביצורי הישוב נבנו או היו קיימים כבר בשכבה הקדומה (IV), המתוארכת לתקופת הברונזה התיכונה ב'. בשלב הבא נבנה באותה התקופה (שכבה III) ישוב גדול ומבוצר, שכלל מערכת מחסנים צמודה לחומה. שרידי בניה מתקופה זו נמצאו בכל הריבועים. ישוב זה עבר חורבן חלקי בסוף התקופה כפי שבא לידי ביטוי באזור החומה והמחסנים. לאחר מכן הוקם ישוב דליל בתקופת הברונזה המאוחרת (שכבה II) בעל אופי כפרי יותר. אנשי ישוב זה עשו לעתים שימוש במבני תקופת הברונזה התיכונה ב' ששרדו את החורבן. הממצא הקרמי מעיד על פעילות בתקופת הברונזה המאוחרת 1 ופעילות משמעותית יותר בתקופת הברונזה המאוחרת 2. נראה שהפעילות באתר המשיכה בתקופת הברזל 1. בתקופת הברזל 2א' (שכבה I) נבנה ישוב חדש, ששרידיו נמצאו בנקודות רבות ומלמדים על פריחה יישובית, כששני המפלסים שהוגדרו בו מעידים על משך קיומו. הישוב כלל מבנים ומתקנים דוגמת ממוגורות ובאר. ממצאי התרבות החומרית, דוגמת צלמיות וחותרם גליל, משקפים גם הם את המעמד הכלכלי ואפשר שאף מעידים על מרכז מנהלי/פולחני בסביבה הקרובה. החפירה בתל יחם חשפה לראשונה את הסטרטיגרפיה של התל ואת חשיבותו במרחב האזורי מן הברונזה התיכונה ועד תקופת הברזל. בנוסף, החתכים שבוצעו במערכת הביצור תורמים רבות להבנת מערכות ביצור מתקופת הברונזה התיכונה. מיקום האתר, על דרך הים, בין הרי השומרון לעמק חפר מעיד על חשיבותו. המסעות הצבאיים של הפרעונים תחותמס השלישי ופרעה שישק מצביעים על אזור צפון השרון, לאורך דרך הים, כאזור פורח עם ישובים רבים בסביבה בתקופות הברונזה המאוחרת והברזל 2; ביניהם נמנה את שכה, גת וערונה (רייני ונוטלי 2006: 65–69, 71, 75,

170). מיקום האתר במרחק כמעט זהה משני היישובים הדומיננטים בסביבה בתקופות האמורות שכם ומגידו (26–28 ק"מ) מעלה מספר נקודות לדיון. אופי הביצור ביחס בתקופת הברונזה התיכונה אופייני לביצורי אתרים בחבל ההר דוגמת שכם ושילה (פינקלשטיין, בונימוביץ' ולדרמן 1993: אירוס 3.4, 4.10, 4.12). האם דמיון זה מעיד על השפעות פוליטיות של עיר ממלכה דוגמת שכם או שמא הבניה מעידה יותר שמיקומה הגיאוגרפי של העיר הכתיב את זמינות חומרי הגלם לבנייה, בשונה מאתרי העמק? הביצורים בתקופת הברונזה התיכונה באתרי הר דוגמת שילה ושכם כוללים בדרך כלל חומת אבנים מסיבית שהקיפה את היישוב בתקופת הברונזה התיכונה ב'–ג', ועליה ובצמוד הותקנו סוללות עפר (פינקלשטיין 1993: 378–379). אתרי העמקים נמצאו כגדולים יותר בשטחם ובמספר תושביהם וכמוקפים בסוללות עפר. יתכן שבתקופה זו היתה יחס תחת שליטתה של שכם. ביצורי גת הסמוכה נבנו, בדומה ליחס, בתקופת הברונזה התיכונה ב' ולא נמצאו בה עד כה שרידים המתוארכים לתקופת הברונזה התיכונה א'. בתקופה האמורה חלה פריחה יישובית באזור זה לאורך דרך הים, בגבעות הקירטון על גבול השרון והרי השומרון, וגת הפכה ליישוב הגדול בסביבה (פורת, ינאי וכשר תשנ"ט: 68).

בתקופת הברונזה המאוחרת גת הייתה עיר מדינה משגשגת ששלטה כנראה על השרון, חלק מצפון השומרון, חוף הכרמל, כולל דור ששימשה כנמל של הטריטוריה (פורת, ינאי וכשר תשנ"ט: 68; פינקלשטיין 1996: 234). עם זאת, על פי מכתבי אל-עמרנה שכם הייתה גם כן עיר מדינה מרכזית בעלת טריטוריה רחבה ובעלת מהלכים צבאיים ופוליטיים בהובלת שליטה לבאיו (Labayu), ואף שלטה בחלקים נרחבים בשרון (פינקלשטיין 1996: 235–236; פינקלשטיין ונאמן 2005: 186). יתכן אף שלבאיו כבש את גת. לאחר מותו של לבאיו גת התחזקה שוב (גליל 1997: 10–12).

בתקופת הברזל א' נראה שיישובי אגן הירקון והשרון שגשגו, זאת בניגוד לחוף השרון בו חלה נסיגה (פאוסט 2007: 70–71). בנוסף נראה שיישובי אגן הירקון קמו כתחנות מסחר על ציר מזרח–מערב (הרצוג וזינגר-אביץ 2011: 171). נראה שתפוצת היישובים במישור החוף המרכזי בתקופה זו היתה דלה והיישובים שרדו למשך פרקי זמן קצרים (הרצוג וזינגר-אביץ 2011: 170). האתרים המוזכרים באזור במסע פרעה שישק מצביעים על פריחה יישובית גם בתקופה זו, פריחה שבאה לקיצה עם יסוד הממלכה המאוחדת והשליכה גם על אתרים שלא נחרבו במסע זה (פאוסט 2007: 76).

ביבליוגרפיה

- אהרוני תשכ"ג
אהרוני, י'. תשכ"ג. **ארץ ישראל בתקופת המקרא**. ירושלים.
- אהרוני 1995
אהרוני, י'. 1995. **אטלס כרטא לתקופת המקרא** (מהדורה שלישית). ירושלים.
- ארבל תשנ"ט
ארבל, י'. תשנ"ט. **כפר ימה. חדשות ארכיאולוגיות 110: 46–48**.
- בירמן ווינברגר תשנ"ח
בירמן, ג' ווינברגר, ד'. תשנ"ח. ח' ימה (יחם). **חדשות ארכיאולוגיות 113: 51–53**.
- גליל 1997
גליל, ג'. 1997. **ערי הממלכה הכנעניות במאה הי"ד לפה"ס: היקפן ומעמדן המדיני. קתדרה: 7–52**.
- הרצוג וזינגר-אביץ 2011
Herzog, Z. and Singer-Avitz, L. 2011. Iron Age IIA Occupational Phases in the Coastal Plain of Israel. In: Finkelstein, I. and Na'aman, N., eds. *The Fire Signals of Lachish: Studies in the Archaeology and History of Israel in the Late Bronze Age, Iron Age and Persian Period in Honor of David Ussishkin*. Winona Lake: 159–174.
- מוקארי וגל 2002
מוקארי, ע' וגל, צ'. 2002. **חפירות בחורבת ימה (יחם) בשרון. בתוך: גל, צ', עורך. ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל. ירושלים: 91–106**.
- מסארווה 2013
מסארווה, ד'. 2013. יחם. **חדשות ארכיאולוגיות 125**.
https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2266&mag_id=120
- מסארווה 2017
מסארווה, ד'. 2017. ח' ימה (יחם): שרידי יישוב מהתקופות הממלוכית והעות'מאנית. **חדשות ארכיאולוגיות 129**.
<http://www.hadashot-esi.org.il/images/YamaMain.pdf>
- מסארווה תשס"ח
מסארווה, מ'. תשס"ח. יחם. **חדשות ארכיאולוגיות 119**.
https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=541&mag_id=112
- פאוסט 2007
Faust, A. 2007. The Sharon and the Yarkon Basin in the Tenth Century BCE: Ecology, Settlement Patterns and Political Involvement. *Israel Exploration Journal* 57: 62–82.
- פורת, ינאי וכשר תשנ"ט
פורת, י', ינאי, א' וכשר, א'. תשנ"ט. שרידים ארכיאולוגיים בג'ת. **עתיקות 37: 1–78**.

פינקלשטיין 1993

Finkelstein, I. 1993. Conclusions. In: Finkelstein, I., Bunimovitz, S. and Lederman, Z. *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 10). Tel Aviv. 371–494.

פינקלשטיין 1996

Finkelstein, I. 1996. The Territorial–Political System of Canaan in the Late Bronze Age. *Ugarit-Forschungen* 28: 221–255.

פינקלשטיין, בונימוביץ' ולדרמן 1993

Finkelstein, I., Bunimovitz, S. and Lederman, Z. 1993. *Shiloh: The Archaeology of a Biblical Site* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University 10). Tel Aviv.

פינקלשטיין ונאמן 2005

Finkelstein, I. and Na'aman, N. 2005. Shechem of the Amarna Period and the Rise of the Northern Kingdom of Israel. *Israel Exploration Journal* 55: 172–193.

רדפורד 2003

Redford, D.B. 2003. *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III* (Culture and History of the Ancient Near East 16). Leiden.

רייני ונוטלי 2006

Rainey, A.F. and Notley, R.S. 2006. *The Sacred Bridge: Carta's Atlas of the Biblical World*. Jerusalem.